
K některým sporným otázkám reformního hnutí roku 1968

Miloš Bárta

Pátého ledna 1993 uplyne čtvrtstoletí od začátku nové fáze reformního společenského procesu, který vešel do dějin pod názvem Pražské nebo přesněji Československé jaro. Dnes nás od těchto okamžiků dělí víc než 25 let. Mezi dnešek a 5. leden 1968 vstoupil mezník 17. listopadu 1989 a vývoj, který jím započal. Události otevřené před čtvrtstoletím se tak dostávají do nového světla a do nových souvislostí. Nestávají se proto jakousi nezajímavou antikvitou, jak se nyní můžeme tu a tam dočíst. Tak jako kterákoli nedávná a intenzivně prožitá minulost jsou stále přítomny v naší společnosti, v nás samých. Hlubším proniknutím k jejich podstatným stránkám přispíváme k lepšímu poznání naší společnosti.

V těchto dnech končí svou činnost Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí z let 1967 až 1970. Jejím hlavním úkolem bylo podat objektivní obraz o uvedeném čtyřletí. Komise, která od 1. ledna 1992 pracovala při Ústavu mezinárodních vztahů, nechává za sebou rozsáhlé dílo. Shromáždila na 125 tisíc stran kopií i originálů archivních dokumentů nejen ze všech významných československých archivů, ale i z Ruska, Polska, Maďarska, Bulharska a bývalé NDR. Soustředila několik tisíc stran svědeckých výpovědí přímých účastníků událostí, víc než padesát rozborů regionálního vývoje, téměř tři desítky monografií a 2000 stran závěrečné syntetické studie.

Autorskému týmu této studie, složenému z pracovníků různých společenskovedních oborů, se tak naskytla vzácná možnost, totiž dospět k všestrannějšímu, přesnějšímu a hlubšímu poznání společenských procesů z konce šedesátých let analýzou nesmírně bohatého dokumentačního materiálu, jehož podstatnou část tvoří dosud neprozkoumané a nezveřejněné prvotní prameny. Mezi nimi převládají záznamy porad, zasedání a usnesení nejrozličnějších grémií vedoucích politických institucí, protokoly zachycující diskuse na zasedáních ústředního výboru KSČ a jeho předsednictva i spory při setkáních politických reprezentantů tzv. bratrských stran, z nichž na nás dýchá dějinná atmosféra. Možnost seznámit se s těmito historickými a politologickými dokumenty první třídy neměl po celých dvacet pět let žádný badatel.

Autorský tým chápe, že s každým nově získaným dokumentem vzrůstá šance dospět k přesnější rekonstrukci dějů zaznamenaných v písemnostech politických orgánů. Spolu s tím stoupají i nároky na hloubku a preciznost našich analýz, na kvalitu hodnocení a závěrů, na úroveň myšlenkového, řekl bych filozofického, zvládnutí dané tematiky. To však vyžaduje překročit úzký rámeček politické dokumentace a studovat sociálně ekonomický a kulturní vývoj oněch let. Slouží ke cti komise, že právě v gnoseologické, metodologické a koncepční rovině se střetávají různé přístupy a odlišná mínění jejích členů, vyplývající z rozdílného profesního zaměření členů komise i z jejich nestejněho pojmání některých základních problémů. S vybranými otázkami, jež jsou mezi odborníky předmětem diskusí, seznámíme na dalších stránkách veřejnost. Zdá se nám, že takový přístup odpovídá duchu hnutí, počátek jehož vyvrcholení před pětadvaceti lety si dnes připomínáme.

Kořeny reformního hnutí

Česká a slovenská společnost se od konce padesátých let začíná od základu proměňo-

vat. Extenzivní industriální vývoj dosahuje stupně, který narušuje dosavadní třídní strukturu. Jak prokázal zejména sociologický rozbor rozsáhlého empirického materiálu získaného hlavně mikrocenzem v roce 1967¹ a nejnověji dynamizovaný historicky relevantními údaji,² společnost se začíná strukturovat na základě nových vztahů. Jejich jádrem je sociální postavení jedinců dané jejich vzděláním a kvalifikací, složitosti jimi vykonávané práce a jejich životním způsobem, včetně úrovně spotřeby. Tím se zároveň hluboce narušuje původní třídní dělení společnosti, neboť podstatné sociální rozdíly probíhají nyní uvnitř jedné a téže třídy. Tak se v Československu začíná prosazovat nový typ společenské diference, totiž zřetelné vertikální rozvrstvení, neboli stratifikace. Jejím základem je určitý pokrok k prosazení principu výkonu.

Stratifikačním procesem, jenž mění základní společenské vztahy, prošly vyspělé kapitalistické státy o celá desetiletí před námi. Rozdíl mezi námi a jimi spočíval v tom, že v Československu narážel tento proces na závažnou překážku v podobě příjmového rovnostářství. V roce 1967 víc než tři čtvrtiny všech ekonomicky činných osob mělo průměrný měsíční příjem v rozmezí 1250–2500 Kčs. Rozložení obyvatelstva podle pracovních příjmů bylo ve srovnání s vyspělými kapitalistickými státy výrazně méně příkré. Úroveň pracovních příjmů byla jen středně závislá na vzdělání, na složitosti práce a na účasti na profesionálním řízení. V průběhu ekonomické aktivity se nejen nevyrovnávala peněžní ztráta a náklady na vyšší vzdělání, nýbrž i celková životní bilance středěškoláků a vysokoškoláků byla v porovnání s celoživotními příjmy vyučených osob zpravidla ztrátová.³ Příjmové rovnostářství bylo namířeno proti zvyšování kvalifikace a výkonu a fyzicky zvyšovalo méně kvalifikované a méně vzdělané pracovníky uvnitř každé vrstvy. Na výši příjmů měly významný vliv faktory nesouvisějící s kvalifikací a výkonností, jako je např. příslušnost pracovníka k různým pracovním odvětvím. Zatímco v průmyslu paliv činila v roce 1967 průměrná mzda 2336 Kčs, dosahovala ve výrobě stavebních hmot 1748 Kčs a v průmyslu konfekce 1239 Kčs.

Rovnostářské rozdělování příjmů a s ním spjatá personální politika měly historické kořeny v období následujícím po únoru 1948. Jeho pozůstatkem byl vysoký podíl osob s původním dělnickým povoláním a současně bez odpovídající kvalifikace v řídicích aparátech a mzdové zvýhodňování početných skupin dělnictva. Nedomokratické zřízení tak získalo aktivní i pasivní sociální oporu té části obyvatelstva, kterou rovnostářství zvýhodňovalo. Vytvořila se tak vzájemná funkční závislost byrokraticky fungujícího aparátu a dělnických i zaměstnaneckých skupin nezaslouženě preferovaných systémem rovnostářských kompenzací. Machonin právem tvrdí, že „*bez pochopení symbiózy totalitárního a antivykovného prvku sociální struktury »reálného socialismu«, jejich vzájemné funkční závislosti a její historické geneze nelze pochopit... dějiny Československa do konce šedesátých let*“.⁴

Na pozadí této srážky základního významu mezi stratifikačním procesem a rovnostářskobyrokratickým uspořádáním se v šedesátých letech rozvíjely další závažné společenské rozpory. Jedním z nejvýznamnějších bylo rostoucí sociální a později i politické napětí na Slovensku. Obě části republiky se ve druhé polovině šedesátých let sociálně i kulturně zřetelně lišily. České země dosáhly průmyslového stadia vývoje, Slovensko zůstávalo agrárně průmyslovým společenstvím se silnými pozůstatky tradičního způsobu života. Pokračující extenzivní industrializace však v některých ukazatelích přibližovala Slovensko k úrovni historických zemí a pro jeho početně rostoucí věkově mladší obyvatelstvo činila jeho nerovné státoprávní postavení nesnesitelným.

Koncem šestého desetiletí našeho století vstupovala do života nová generace, která dospěla už v poválečných podmínkách. Byla vzdělanější než předchozí pokolení, měla nižší příjmy, nižší profesní zařazení a mnohem nižší podíl na moci. Byla proto mimořádně sociálně citlivá a připravená s hrát spolu s mladší střední generací vysoce aktivní úlohu v nadcházejících událostech.

Na rozhraní padesátých a šedesátých let začíná nová významná vlna ve zvyšování formální vzdělanostní úrovně obyvatelstva. Díky ní se krátce nato Československo přibližuje vyspělým zemím v počtu odborníků v národním hospodářství. Vzhledem k tomu, že vyspo-

ký podíl odborných míst ještě obsazují lidé bez odpovídající kvalifikace, vzrůstá sociální napětí mezi dynamicky rostoucí skupinou vzdělaných odborníků a početnou vrstvou diletantů. Zvyšování kvalifikace se projevuje i v mocenských aparátech, do nichž rovněž přicházejí mladí a kvalifikovaní pracovníci a vytvářejí v nich vlivná proreformní ohniska. Machonin mluví o tendencích k relativnímu zkulturnění byrokracie a o vzniku technokratického proudu uvnitř vládnoucí elity.⁵ Rozporů tak nejsou ušetřeny ani nejvyšší stupně mocenské struktury, což vytváří určitý prostor pro sociální a politické změny. Tím spíš zasahuje rostoucí napětí komunistickou stranu, do níž se pro její početnost přelévají všechny rozpory, jimiž je zmítána společnost.

Česká a slovenská společnost se tak v závěru šestého desetiletí zjevně ocitá na křižovatce. Ve společenské struktuře se vytvořily zejména v českých zemích početná seskupení, která jsou zainteresována na sociálně ekonomických a politických změnách. Patří k nim relativně vzdělanější a kvalifikovanější vrstvy obyvatelstva ve všech socioprofesionálních skupinách, nejen v tvůrčí inteligenci, nýbrž také mezi kvalifikovanými pracovníky aparátů až po kvalifikované dělníky a zemědělce, rovněž postižené nivelizací. Zvláštní aktivitu a často i radikalismus projevují ty složky, které jsou odměňovány nepřiměřeně málo a v rozporu se svou kvalifikací a vzděláním mají jen malé nebo vůbec žádné možnosti uplatnit se v mocenské oblasti.

Nevelká část intelektuálů a studentů tíhne k dalekosáhlejším změnám, které by překročily obzor daného společenského uspořádání a směřovaly by k občanské společnosti založené na pluralitní demokracii a tržním hospodářství. Rozhodující většina sociálních sil zainteresovaných na přeměnách požaduje však hlubší uplatnění výkonového principu, usiluje o náležitě ocenění kvalifikace a přeje si demokratizovat nebo alespoň liberalizovat režim.

Při zkoumání možných východisek ze společenské krize konce šedesátých let se často přehlíží, že zvláštní koncepci řešení nabídly kvalifikované kruhy především hospodářského, ale často i správního a stranického aparátu, které chápaly nebezpečí hrozící z neodborného řízení hospodářství a z nekompetentní správy země. Svým důrazem na kvalifikovanost, odbornost a princip výkonu se tyto technokraté sblížují s předcházejícími seskupeními. Liší se od nich svým postojem k politické demokracii. Vztah k ní podřizují hlediskům zdokonalení řízení a správy. V podmínkách hluboké neúcty k vědění a k principu dobré práce mohli technokraté sehrát významnou pozitivní úlohu, a to už pro svou blízkost střediskům rozhodování. Z hlediska vzdálenějšího vývoje se však technokraté, podobně jako to známe z jejich role ve vyspělých kapitalistických státech, mohli stát vážným nebezpečím pro rozvoj demokracie.

Ve společnosti existovaly i síly, které měly životní zájem na zachování rovnostářskobyrokratického uspořádání v nezměněné podobě nebo dokonce v té podobě, která existovala v prvních letech po únoru 1948. Patřily k ní především početné složky správního a zejména mocenského aparátu (stranického, bezpečnostního a vojenského), které byly jednak nedostatečně kvalifikované a jednak úzce spjaté s nezákonnými metodami padesátých let.

Za nimi jako jejich širší sociální opora stály poměrně méně kvalifikované a méně vzdělané části všech socioprofesionálních skupin, jimž dosavadní uspořádání trpělo nedostatek kompetentnosti, odměňovalo je neúměrně vysoko a umožňovalo jim spolupodílet se na moci v míře neodpovídající jejich schopnostem. Významné je, že aktivní i pasivní opory rovnostářskobyrokratického uspořádání měly na Slovensku relativně větší váhu než v historických zemích, což souvisí s méně rozvinutými stratifikačními procesy ve východní části republiky. Bratislavský sociolog Robert Roško charakterizoval tuto skutečnost slovy, že mundúr socialismu sovětského typu byl šit spíš na slovenský než český vývojový stupeň sociální struktury.⁶

Hlavní politické proudy

Sociálně ekonomické procesy probíhající od konce padesátých let vytvořily tedy v české a slovenské společnosti klubko rozporů, které šlo k rozuzlení. Postavily proti

sobě pět výše zmíněných základních seskupení, jejichž zájmy se v důsledku jejich odlišného postavení ve společnosti ostře rozcházejí. Bylo by jistě nesprávné ztotožňovat tato základní zájmová seskupení s rozhodujícími politickými proudy, které se vyhranily v průběhu roku 1967 a 1968. Proces percepcie vlastního sociálního postavení jednotlivcem je složitý. Kromě toho postavení ve společnosti a s ním spjaté zájmy neurčují politickou orientaci bezprostředně, neboť samy zájmy se v moderní společnosti obvykle objevují v ideologickém a hodnotovém rouše. Nemluvíme-li však o jednotlivcích, nýbrž o sociálních skupinách, sotva můžeme popírat vztah mezi sociálním a politickým rozvrstvením společnosti.

Analýza politického chování české a slovenské společnosti v závěru šedesátých let ukazuje, že v tehdejší době můžeme rozlišit pět hlavních politických proudů.

■ První z nich tvoří *síly komunistického fundamentalismu*, které po dlouhou dobu nejsou příliš viditelné. Jejich ideovou platformou se stává únorový (1968) dopis libeňských předválečných členů KSČ seskupených kolem J. Jodase a E. Famíry. Odmítají Novotného politiku jako liberalistickou, opouštějí třídní principy a odchod Novotného z místa prvního tajemníka KSČ označují za stranický puč, který otevřel cestu silám hodlajícím restaurovat kapitalismus. Smutnou proslulost získaly tyto nepočetné skupiny po srpnu 1968, kdy za účasti A. Kapka svolaly shromáždění do sálu libeňské Čechie. Stejnou koncepci hájí i ostravská skupinka kolem J. Brovjáka, jihočeský kroužek vedený bývalým tajemníkem krajského výboru KSČ J. Trojanem a jeho přátelé z české vlády J. Grösser a profesor J. Hrbek. Podle mého soudu nelze však fundamentalistický proud omezovat jen na mluvčí předválečného lumpenproletariátu a zjevně parazitních sociálních sil. Pravým představitelem tohoto proudu je Antonín Novotný, který se vždy pokládal za pokračovatele Klementa Gottwalda a Antonína Zápotockého a podle svědectví R. Černého⁷ po svém odchodu z politického života hořce litoval své destabilizační minulosti a hlásil se k takovým „hodnotám“ z období diktatury proletariátu v Československu, jako byly procesy. Návrat do padesátých let si však přejí jen relativně úzká seskupení.

■ Mnohem početnější je proud, který můžeme označit jako *konzervativní*. Jeho hlavním cílem je uchovat totalitní byrokratický režim a rovnostářské sociální uspořádání. Pod silným ekonomickým i politickým tlakem, jemuž jsou konzervativci vystaveni, jsou ochotni k víceméně nepodstatným ústupkům, v zásadě však odmítají reformovat politický a ekonomický systém. K reprezentantům komunistického konzervatismu patří jak osvětenější spolupracovníci Novotného (J. Hendrych, V. Koucký nebo J. Lenárt), tak jeho odpůrci (např. V. Bifak).

Konzervativci tvoří dost pestrou společnost. Na půdu obhajoby stávajících pořádků se vracejí i politické osobnosti, které se po určitou dobu angažovaly v prosazování ekonomických a politických reformních opatření, ale později se zalekly jejich důsledků. Mezi ně patří především D. Kolder, kdysi referent o zavádění nové zdokonalené soustavy řízení národního hospodářství a předseda komise pro vypracování Akčního programu KSČ, později signatář dopisu žádající Sovětský svaz o pomoc proti československé demokracii. Upozorňujeme však, že nám nyní nejde o charakteristiku jednotlivých politiků a o zachycení často značných oblouků v politických postojích, jež v poměrně krátkém časovém úseku opsali, nýbrž o vysvětlení hlavních rysů směru, který sehrál v letech 1967–1970 významnou úlohu.

■ Třetí politický proud, opírající se o vzdělané a kvalifikované složky aparátů, tvoří *technokraté*. Tento pojem běžný v politologické a sociologické literatuře si jen zvolna razí cestu mezi historiky. Ve společnosti, v níž početné řídicí aparáty hrály tak důležitou úlohu, jako byla československá společnost v letech 1948–1989, musí analýza odlišit technokracii a byrokracii a chápat ji jako samostatnou společenskou, a tedy i politickou sílu. Dramatické události roku 1968 to potvrzují. V politickém střetnutí na rozhraní roku 1967 a 1968 se celá technokratická fronta – L. Štrougal, O. Černík, A. Indra i J. Piller, abychom jmenovali nejvýznamnější z nich – obrací proti konzervativcům a rozhodně požaduje zdokonalení metody hospodářského řízení, státní správy i metody politického vedení, neboť na

této základně hodlá vyvést společnost z hluboké krize, vyvolané konzervativním odmítáním zásadních politických a ekonomických změn.

Technokraté tak podpořili reformní proces. Jeho úspěchy v době, kdy se občanská veřejnost teprve začíná angažovat, si vysvětlujeme *koalicí demokratů a technokratů*. Tato koalice tvoří páteř reformního hnutí. Jeho rozvoj však ukazuje omezenost technokratických postojů. Část představitelů tohoto proudu (A. Indra, J. Piller) opouští reformní hnutí při jeho prvním konfliktu s Moskvou, většina až v průběhu prvního období normalizace. Technokracie (zde ve smyslu určité ideologie) se stává oním můstkem, po němž po srpnové porážce přechází do řad normalizátorů část stoupenců reformního hnutí. V téže době A. Indra v projevu na listopadovém zasedání ústředního výboru KSČ⁸ formuluje krédo, jež je v podstatě konzervativní variantou technokratického myšlení. Požaduje nejprve potlačit lidový odpor proti opouštění reformního kursu, poté zavést pořádek do národního hospodářství a získat pro ně odborníky a posléze rozšířit demokracii, tedy zavádět demokracii po potlačení lidového hnutí. K takovým koncům dospívá technokratický proud na konci roku 1968, když na jeho počátku rozhodně odmítl konzervatismus.

■ Určující a nejpočetnější politický proud v roce 1968 tvoří *demokraté*. Směřují k hluboké reformě politického systému, k demokracii základních společenských vztahů. Chtějí především odstranit mocenský monopol komunistické strany a prostřednictvím Národní fronty začlenit do politického života skupiny a vrstvy, které z něho byly až dosud vyloučeny. Jsou ochotni připustit nečleny komunistické strany k podílu na moci, zůstane-li zachována hegemonie komunistů, byť i získávaná a udržovaná odlišnými prostředky než dosud. Soutěž politických stran o moc však odmítají. Zároveň požadují demokratizaci řízení národního hospodářství a demokratizaci vztahů uvnitř podniků změnou postavení dělnických a zaměstnaneckých kolektivů, což má zabezpečit ekonomická reforma. Demokraté se tak obracují proti oběma sloupům rovnostářskobyrokratického uspořádání, proti monopolu byrokracie na moc a proti vládnoucímu typu sociálně ekonomického uspořádání, které bránilo vývoji.

Demokratický proud tak překračuje rámeček výlučně politického hnutí a klade si rovněž sociálně ekonomické cíle. Různé společenské skupiny a vrstvy se do tohoto proudu zapojují v různé době a odlišným způsobem. Demokratická inteligence je rychle strhávána do politického a ideového zápasu, neboť jí leží na srdci otázka občanských svobod a lidských práv, zejména boj za svobodu slova a svobodu shromažďování, které by umožnily dát průchod jejímu morálnímu rozhořčení nad procesy a dalšími zločiny z padesátých let, nad vším, co považuje za ohrožení a pošpinění hodnot socialismu, s nimiž se ztotožňuje.

Kvalifikovaní dělníci a zaměstnanci se začleňují do politického boje o něco později, a to obhajobou bezprostředních zájmů; usilují o zvýšení mezd a o odvolání nekompetentních závodních a podnikových ředitelů. Ruku v ruce s tím vedou zápas za přeměnu odborů z jedné z převodových pák komunistické strany v demokratickou organizaci hájící zájmy dělníků. Odvolávají jejich zkorumpované funkcionáře, mění organizační strukturu odborů a vypracovávají jejich nový program. Účinnost boje za tyto cíle je patrná z toho, že se s plnou silou rozvíjejí i za přítomnosti tanků s bílým pruhem a vrcholí víc než půl roku po jejich příjezdu na VI. všeodborovém sjezdu.

Na Slovensku má demokratický proud specifickou podobu, vyplývající z nerovnoměrného státoprávního uspořádání i z odlišného vývojového stadia země pod Tatrami. V popředí politického úsilí slovenských demokratů je boj za federalizaci republiky jako významná součást demokratizace společenských vztahů, tj. vztahů mezi národy, a jako předpoklad dalšího rozvoje demokracie.

Boj za národní cíle v letech 1968–1969 není v rozporu s demokratizačním úsilím. Důkazem toho je rozšiřování zápasu za demokracii o národní dimenzi v té míře, v jaké se ocitá reformní hnutí (nejen sám demokratický proud) v konfliktu se sovětským vedením a jeho spojenci. Reformní hnutí splývá s bojem za národní nezávislost a po srpnu s úsilím o její obnovení, což mu dává takovou sílu, že před ním dočasně ustupují i ti, kteří do země vyslali půlmilionovou armádu.

Demokratický proud je široký a není obličné v něm vystopovat určité odstíny. Mezi jeho mluvčími nacházíme osobnosti spjaté s kominternovskou minulostí, které hrály důležitou roli v únoru 1948 a brzy po něm, právě tak jako účastníci odboje, kteří vstupovali do komunistické strany s představou demokratické a národní cesty k socialismu. Je pochopitelné, že jeho představitelé (právě tak jako reprezentanti dalších proudů) procházejí v dramatických událostech šedesátého osmého roku vnitřním vývojem, reagují na dění změnou postojů a někdy i kolísají. To nám však nemůže zabránit v tom, abychom za jeho přední zástupce označili A. Dubčeka, J. Smrkovského, F. Kriegela, J. Špačka, Č. Císáře a V. Slavíka. Radikální křídlo demokratického proudu, které se nejdříve dostává do sporů a šarvátok s osobnostmi znamenajícími jeho střed, představují některá seskupení intelektuálů, především kolem týdeníku *Literární listy*.

■ Samostatnou, nepočetnou a také ne vždy zcela zřetelnou politickou sílu tvoří *nekomunističtí radikálové a demokraté*, kteří míří daleko za obzor všeho, co můžeme označit jako socialismus. Směřují k pluralitní demokracii a k tužnému hospodářství, byť někdy pod rouškou marxistického humanismu. Jedna jejich část se seskupuje kolem časopisu *Tvář*. Není náhodou, že mezi jeho spolupracovníky nacházíme jména, která vstupují do obecného povědomí až po víc než dvaceti letech – V. Havel, V. Klaus, Z. Hejránek a E. Mandler. S rozvojem dramatu šedesátého osmého roku nekomunističtí radikálové a demokraté sílí a na jejich pozice přechází velká část vedoucích studentských funkcionářů. Uvedený proud tvoří právě tak součást reformního hnutí, jako konstruktivní opozici demokratického a technokratického proudu.

Sémantika a ideologie

Politické rozvrstvení společnosti není pouhým odrazem její sociálně ekonomické struktury. Tím spíš jím není ideologie, tedy sféra, v níž si různé společenské síly uvědomují své zájmy. Ač tuto skutečnost můžeme považovat za elementární, nesetkáváme se při zkoumání dějin československého reformního hnutí z konce šedesátých let příliš často s rozbohem ideologického jazyka, v němž se probojovává spor mezi fundamentalistickými a konzervativními silami na jedné a reformním hnutím na druhé straně.

Obecnou ideologickou základnou, na níž probíhá střetnutí, je marxismus-leninismus. Dnes je sotva nutné připomínat, že toto „učení“, abychom použili soudobý výraz, bylo na hony vzdálené skutečnému myšlenkovému obsahu Marxových a Engelsových děl. Víme také, že vývoj vyspělých zemí často nepotvrdil v těchto dílech obsažené představy o chodu historie, na nichž zakládaly komunistické strany své politické koncepce. Přitom zvlášť cenná a podle mého mínění stále platná Marxova metoda kritické analýzy společnosti platila v mezinárodním komunistickém hnutí od konce dvacátých let za ideovou diverzi buržoazie, pokud byla použita ke zkoumání společnosti s komunistickou stranou v čele. Jinými slovy marxismus-leninismus představoval koncem šedesátých let strnulé dogma a spory probíhající na jeho půdě měly vždy v tom či onom stupni ráz scholastických disputací, zkrleslé zrcadličce skutečný život. Jeho základní kategorie, jak o něco později poznamenal Václav Havel, mají na mysli socialismus, ztratily kontakt s realitou a pojmovně se vyprázdnily. Nicméně v tomto jazyce se diskutovalo na zasedáních a na mezinárodních poradách, v něm se přijímala rozhodnutí a jím se psala usnesení.

Pro osud komunistické politiky bylo důležité, v jakém stupni dokázala postihnout reálný společenský vývoj. Z tohoto hlediska se pokusíme analyzovat politiku reformního vedení KSČ v roce 1968. Půjde nám tedy o to, do jaké míry mu marxistická ideologie zastírala společenskou realitu, a tak se stávala falešným vědomím, a do jaké míry mu její překonání umožňovalo dospívat k politickým závěrům, které byly v souladu se skutečností.

Na předchozích stránkách jsme se pokusili stručně načrtnout stav naší společnosti na prahu roku 1968. Díky sociálním a ekonomickým procesům dospělo Československo na dějinnou křižovatku. Hrozily vážné společenské konflikty, nebude-li politickými a ekonomickými reformami odstraněna překážka dalšího rozvoje v podobě rovnostářskobyrokrata-

tického uspořádání. Podstata problému ze zkoumaného hlediska spočívala v tom, že společenská realita se už nedala uspokojivě popsat, vysvětlit a tím méně řešit prostředky tradičního marxismu-leninismu.

Vědomí křížovatky a hrozeb z ní plynoucích bylo základním motivem, proč nejbystřejší hlavy reformního hnutí na rozhraní roku 1968 a 1969 vypověděly poslušnost Antonínu Novotnému. Hlubší příčiny většiny asi ještě zůstaly skryty, ale Akční program KSČ z dubna 1968 dokládá, že politická reprezentace dokázala brzy vytvořit ucelený soubor teoretických představ o společnosti a o cestách jejího rozvoje, který v zásadě správně vystihl potřeby této společnosti. Akční program KSČ vycházel z myšlenky, že třídní boj přestal být v Československu hnací silou vývoje, což bylo v souladu s pozdějším zjištěním sociologů, že třídní rozdělení naší společnosti ustupuje stratifikaci. Také hlavní politický závěr Akčního programu KSČ o nezbytnosti nových forem realizace vedoucí úlohy komunistické strany odrážel, jak víme, skutečné potřeby společenského vývoje. Něco podobného platí i o zásadách ekonomické reformy s jejím důrazem na nezbytnost spojení plánu a trhu, oddělení podnikatelské a státní sféry, osamostatnění podniků a přechodu k jejich demokratickému řízení.

Lze jistě namítnout, že reformní program zůstal pro vojenskou intervenci nedokončen a společenská praxe neměla možnost vynést soud o reálnosti Akčního programu KSČ a o schopnosti společnosti úspěšně se transformovat v jeho duchu. Přinejmenším lze konstatovat, že Akční program KSČ a politika reformního vedení této strany našly ve veřejnosti silnou podporu a že politický kurs nastolený lednovým zasedáním ÚV KSČ začal se zdarem řešit problémy navržené předchozím vývojem. Není rozhodující, že právě toto postupné hromadění složitých otázek v průběhu šedesátých let podnítilo společenskovední pracoviště k analýzám, které často opouštěly půdu dogmatického marxismu a inspirovaly se jeho revizionistickou podobou a výsledky soudobé vědy. Hlavní není ani fakt, že mnozí spoluautoři Akčního programu KSČ ve svém dalším vývoji překročili horizont tohoto dokumentu a revidovali své tehdejší názory. Za podstatné však pokládáme to, že se reformní vedení KSČ dovedlo opřít o výsledky analýz vědeckých týmů a podpořit je svou autoritou.

Tak se stalo, že československá politická reprezentace, hlásící se k sterilní oficiální verzi marxismu-leninismu, dokázala ve vnitřní politice postupovat ve shodě s potřebami a zájmy rozhodující většiny společnosti.

Položme si nyní otázku, zda nebo do jaké míry bránila marxistická ideologie tomu, aby reformní vedení KSČ rozpoznalo pravou podstatu vztahů mezi zeměmi tzv. socialistického tábora a jejich vládnoucími stranami. To byla oblast, kterou se společenské vědy v Československu nezabývaly. Reformní stranické vedení bylo zde odkázáno samo na sebe, na vlastní schopnost věcné analýzy. Základními dokumenty, jež v politickém smyslu upravovaly vzájemné vztahy socialistických zemí a v nich vládnoucích stran, byly Deklarace představitelů komunistických a dělnických stran socialistických zemí⁹ z listopadu 1957 a Prohlášení porady představitelů komunistických a dělnických stran¹⁰ z listopadu 1960.

Z obou dokumentů je cítit duch chruščovovských reforem. Mluví se v nich o zásadách plné rovnoprávnosti, respektování státní nezávislosti a suverenity a nevměšování do vnitřních záležitostí, na nichž socialistické země budují své vzájemné vztahy. Zdůrazňuje se nutnost uplatňovat principy komunismu v souladu se zvláštnostmi příslušného národa, hovoří se o tvůrčím uplatnění obecných zákonitostí socialistické výstavby a o rozmanitosti forem a metod výstavby socialismu v různých zemích. Konečně se prohlašuje, že všechny marxisticko-leninské strany jsou nezávislé, rovnoprávné a vypracovávají svou politiku podle konkrétních podmínek svých zemí. Těmito myšlenkami se dovřuje rozchod s koncepcí Komunistické internacionály jako jednotné proletářské strany se sídlem v Moskvě. Jeho výrazem bylo rozpuštění Internacionály v roce 1943 a zrušení její nástupnické organizace – Informačního byra komunistických stran – v roce 1956.

Většina členů reformního vedení KSČ politicky dozrála v letech chruščovovského

„tání“, jehož duch podstatně ovlivnil jejich myšlení, a nikdy se nepokusila přezkoumat, zda slavnostní prohlášení odpovídají skutečnosti. Opakující se kampaně proti jugoslávskému revizionismu, kremelské námitky proti rumunskému kursu a zejména politický konflikt Moskvy a Pekingu mohly vzbudit pochybnosti, jak sovětské politické vedení chápe nezávislost „bratrských“ stran. Reformní vedení KSC podlehlo ideologickému chápání vzájemných vztahů komunistických stran; tam, kde mělo rozpoznat různost reálných zájmů, a tedy i jejich možný konflikt, vidělo jen soulad s pompou podepsaných textů.

Ve složitě hře velmocenských zájmů Sovětského svazu a Spojených států, zabředávajících stále hlouběji do nepřímého vzájemného ozbrojeného konfliktu ve Vietnamu, kdy se měnily v objekt strategického uvažování nejen prostory jihovýchodní Asie, nýbrž i západní a střední Evropy, nemohl zůstat vnitřní vývoj Československa jen jeho vlastní věcí. A to i z vnitropolitického hlediska evropských zemí Varšavské smlouvy. Případná porážka fundamentalistických a konzervativních sil v Československu a pokus o překonání rovnostářskobyrokratického modelu socialismu by se nutně musely změnit ve faktor vnitropolitického vývoje přinejmenším v NDR, v Polsku a v Sovětském svazu.

Představitelé reformního hnutí jsou bezpochyby oddáni myšlence politické a ekonomické přestavby země na nezměněných socialistických základech. Protože jsou zároveň přesvědčeni, že stanovení politického kursu v zemi je výlučně jejich záležitostí, nechápou, že by mezi nimi a jejich partnery ve vládnoucích stranách zemí Varšavské smlouvy mohla vzniknout otázka důvěry. Námitky, které už záhy po lednovém zasedání ÚV KSC v roce 1968 byly vysloveny proti politické linii vzešlé z tohoto zasedání, považují za nedorozumění, jež zbývá jen vysvětlit. Jejich ideologickému pohledu se věci jeví jako různost mínění, ač ve skutečnosti běží o konflikt zájmů. Proto se také delegace předsednictva ústředního výboru KSC po drážďanském a moskevském jednání s partnery ze zemí Varšavské smlouvy v březnu a květnu 1968 rozhodnou pomlčet o tom, jak L. Brežněv, W. Ulbricht, W. Gomułka a T. Živkov pohlížejí na československý vývoj. Soudí, že by tím jen vnášeli neklid do stranických řad.

Hodnocení svých protějšků považují reformní vůdcové za mylné pro zjevná zkreslení, nepřesnosti a předpojatost materiálů, o něž se opírá. Především pak pro ideologický jazyk, jímž je vyjádřeno. A. Dubček, J. Smrkovský, O. Černík a jejich spolupracovníci dobře znají skutečný stav věcí v Československu. Je pro ně v podstatě příznivý, a proto také nepotřebují při jeho vnímání žádnou ideologii. Považují za absurdní, že L. Brežněv a jeho spojenci mluví o kontrarevoluci. Znají z dějin, co tento pojem znamená. Spatřují za ním Kolčakovy a Děnikinovy generály, kulacká povstání a zahraniční intervenci Západu. Nebo lynčování obránců stranických sekretariátů v Budapešti v říjnu před dvanácti lety. Ve vývoji ve vlastní zemi nespátřují však nic – a zcela právem –, co by obsahovalo podobnou hrozbu.

Zapomínají, že sovětské, východoněmecké, polské i bulharské stranické vedení vyjadřují své reálné obavy z důsledků československých změn ideologickým jazykem. Kontrarevoluční situace, ztráta vedoucí úlohy strany, pravicové nebezpečí, revizionistické a antisocialistické síly – to jsou klíčová slova ideologického odsouzení reformního hnutí Moskvou. Pokud se jim rozumí v jejich přímém významu – a tak je vnímá reformní vedení KSC –, nelze než s nimi polemizovat, vyvracet je a poukazovat na to, že nevystihují československou realitu. V sémantice stalinismu a neostalinismu mají však tyto výrazy zcela odlišný, ale přesto reálný politický obsah. Sovětské vedení a jeho partneři jím vyjadřují politické odsouzení reformního hnutí. Vyhláší, že toto hnutí překročilo meze jediného závazného modelu společenského uspořádání, přijatelného pro Kreml. Konečně slovem kontrarevoluce prohlašují, že vedení KSC ohrožuje zájmy sovětské vládnoucí elity a že tato elita to nehodlá trpět.

Vedení KSC se v jarních měsících roku 1968 dostalo do krajně obtížného postavení. Na jedné straně se ocitlo pod tlakem demokratického proudu i nekomunistických demokratů a radikálů, požadujících urychlení a prohloubení společenských změn. Na druhé straně se Moskva snažila omezit reformy na kosmetické změny v rámci socialismu sovětského typu.

Byl tento rozpor řešitelný? Dějiny už nelze vrátit zpět a nechat je projít jinými cestami, než jaké si samy zvolily. Je proto obtížné rozhodnout, zda konflikt mezi reformním hnutím a silami domácího i zahraničního komunistického fundamentalismu a konzervatismu bylo možné odvrátit nebo ne. Z. Mlynář¹¹ a M. Hübl¹² sice zpětně doporučovali určitá řešení, která podle jejich mínění mohla přispět k odvrácení vojenské intervence, ale jejich argumenty nejsou velmi přesvědčivé. Mnoho skutečností nasvědčuje tomu, že zájmový protiklad obou stran byl příliš hluboký, než aby bylo možné ho překonat, pokud se vedení KSC nemínilo vzdát reforem a pokud byl Kreml odhodlán dokončit obrat od chruščovovských reforem k znovuupevnění byrokratického režimu.

Při uznání uvedených skutečností není z hlediska historického hodnocení lhostejné, zda si reformní vedení bylo vědomo toho, že jeho politika vyvolává zájmový konflikt s politickou reprezentací pěti zemí Varšavské smlouvy, nebo ne. Naše zkoumání vede k závěru, že toto vedení podlehlo falešnému vědomí o společných a jednotných zájmech všech zemí tzv. socialistického tábora. Zároveň nedokázalo za ideologickou kritikou Pražského jara rozpoznat propastný zájmový střet, který vyvrcholil vojenským potlačením reformního hnutí.

Podpis Moskevského protokolu: ano či ne?

Jednou z nejméně diskutovaných otázek v literatuře o reformním hnutí z konce šedesátých let je problém podpisu Moskevského protokolu dne 26. srpna 1968. Skutečnost, že českoslovenští političtí představitelé podepsali ponižující podmínky, diktované vojenskými vítězi, byla odmítnuta částí veřejnosti hned po oznámení tohoto aktu. V knižní i časopisecké literatuře se s kritikou podpisu setkáváme po celou dobu, která nás od něho dělí. Máme-li otázku nezaujatě posoudit, je podle našeho mínění nutné nejprve vyjasnit základní objektivní skutečnosti.

První z nich je otázka, o čem ve skutečnosti podpis Moskevského protokolu rozhodl. Dočítáme se někdy, že jím Dubček a jeho druhové podepsali ortel sami nad sebou i nad hnutím, které reprezentovali. Přes všechny významy, který v dějinách hraje diplomacie, velké historické spory nebývají rozhodovány za jednacími stoly, nýbrž mocí, často i mocí vojenskou. Je tomu tak i případě Pražského jara. Jeho rozhodující zlom nenastává podpisem moskevského dokumentu, nýbrž příchodem intervenčních armád. Vstup vojsk vytvořil nový poměr sil mezi stoupenci a odpůrci reforem v Československu a napověděl, kdo bude s konečnou platností řešit jejich osud.

Mohlo-li reformní vedení až do 21. srpna úspěšně manévrovat a lavírovat, dávat nezávazné sliby a vzápětí se z nich vytáčet, bylo to díky tomu, že skutečný poměr sil mezi malou středoevropskou zemí a jednou ze dvou světových supervelmocí zůstával přitom kdesi v hlubokém stínu. Jen ideologický pohled na základy vztahů mezi zeměmi tzv. socialistického tábora mohl zastřít faktickou nerovnost obou partnerů. A také fakt, že jakmile sovětské vedení dospělo k závěru, že reformní hnutí ohrožuje jeho životní zájmy, záviselo už jen na něm samém a jeho spojencích, na jejich politických a strategických propočtech, zda a kdy zvolí mocenské řešení. K tomu Dubčekův souhlas vůbec nepotřebovalo.

Osud reformního hnutí byl předurčen ve chvíli, kdy se politické byro ÚV KSSS přiklonilo k vojenskopolitickému řešení, tj. k obsazení země a ke změně československé politické reprezentace rukama domácích konzervativců. To také ukazuje, v čem vlastně spočívala porážka představitelů reformního hnutí a jeho příčina. Nikoli v tom, že se post festum sklonilo před sovětským diktátem. Jeho porážka je důsledkem skutečnosti, že nedokázalo uchránit hnutí, které představovalo, od otevřeného konfliktu se sovětským vedením a jeho spojenci. Na předcházejících stránkách jsme si ukázali, jakou roli v tom hrála ideologická zasklepenost.

Ve svých rozhovorech s Januszem Rolickim vzpomíná Edward Gierek, účastník setkání na nejvyšší úrovni v roce 1968 a po pádu W. Gomułky po dobu deseti let první tajemník polských komunistů, na trapnou epizodu z březnového setkání delegací šesti stran zemí

Varšavské smlouvy v Drážďanech.¹³ Večer za účasti československých, polských a sovětských představitelů vyprávěl L. Brežněv neuvěřitelně ordinární anekdotu o vyzývavém zajíci, kterého pozval medvěd na hostinu a s nímž si po jejím skončení vytřel zadek. Gierek k tomu dodává, že odpovědnost politika spočívá v tom, nikdy se nedostat do postavení onoho zajíce, tedy do postavení, v němž se v letních měsících roku 1968 ocitla dubčekovská skupina.

Gierek však zapomíná na to, že *v posledních čtyřiceti letech se zájmy národů tzv. socialistických zemí trvale rozcházejí se zájmy vládnoucí sovětské elity*. V takové situaci ohrožoval politickou reprezentaci těchto zemí nikoli jeden, nýbrž dvojí konflikt; hrozily jí buď rozpory s Kremlem, nebo s vlastními národy. Gierek se při snaze vyhnout se sporu s Moskvou postavení zajíce neuchránil; v roce 1980 byl smeten rodící se Solidaritou. Dubčekovi a jeho spolupracovníkům slouží ke cti, že dali přednost rozchodu s Moskvou, aby mohli sledovat národní zájmy. Osud obou, Dubčeka i Gierka, ukazuje, před jak tragická a neřešitelná dilemata stavěl v minulých desetiletích komunistické vůdce společenský vývoj.

Vraťme se však k Moskevskému protokolu. O otázce, zda ho podepsat či nikoli, uvažovali vedoucí představitelé reformního hnutí ve chvíli, kdy jim vojenská intervence vytvořila nový, pro toto hnutí velmi nepříznivý poměr sil mezi ním a jeho odpůrci. Tím jednak do krajností zúžila prostor pro politické rozhodování vedoucích reformních osobností, jednak dala jejich rozhodování novou náplň. Totiž nalézt východisko ze situace, kdy země byla vojensky obsazena, kdy fakticky byla nastolena okupační správa a kdy odpor lidu proti interventům mohl vyústit do krvavých srážek s okupanty. Mohutné a jednotné vystoupení českého a slovenského lidu v srpnu 1968, jímž reformní hnutí vrcholí, je také součástí zmíněného nového poměru politických sil. Zabránilo nastolení tzv. revoluční dělnicko-rolnické vlády a zahnalo její iniciátory – Indru, Koldera, Biřaka, Jakeše a další – z politické scény. *Dvacátý první srpen tak znamená nejen porážku reformních sil, nýbrž také porážku jejich domácích protivníků, a tedy i politické selhání vítězné vojenské intervence.*

Sovětský pokus rozdrtit reformní hnutí jediným úderem ztroskotal. V důsledku toho nejen československá politická reprezentace, nýbrž i Kreml stál před otázkou, jak postupovat dále. Definitivní rozhodnutí o osudu reformního hnutí díky masovému vystoupení lidu nepadlo. *Fakticky se otevřelo nové kolo zápasu mezi stoupenci a odpůrci reform, byl i za krajně nepříznivých podmínek pro přivržence socialismu s lidskou tvář.* Podpis Moskevského protokolu tyto těžké podmínky sice stvrzoval, zároveň však dával šanci – jistě ne velkou – pokusit se uchránit český a slovenský lid od krvavého účtování, které připravila sovětská vojenská intervence Maďarsku v roce 1956.

Další vývoj ukázal, že i *nové kolo zápasu proti zahraničním i domácím konzervativním silám skončilo porážkou reformistů*. Bylo by však ošidné považovat to za důsledek podpisu Moskevského protokolu, neboť on sám byl především důsledkem poměrů, vytvořených vojenským zásahem. Sovětské vedení, dokončující obrát od chruščovovského „tání“ k znovupevnění totalitního režimu, se rozhodlo vykořenit reformy kdekoli v oblasti svého přímého vlivu a mělo k tomu dostatek sil.

¹ Viz Machonin, P. a kol.: Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. Epoque, Bratislava 1969.

² Viz Machonin, P.: Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968. Univerzita Karlova, Praha 1992. (Výklad této části článku se opírá především o údaje uvedené v této Machoninově studii.)

³ Viz Machonin, P. a kol.: Československá společnost, s. 306.

⁴ Machonin, P.: Sociální struktura, s. 81.

⁵ Viz tamtéž, s. 29.

⁶ Viz Roško, R.: Dominantné charakteristiky sociálnej štruktúry Slovenska v 60. rokoch. Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967–1970, Bratislava 1990, s. 41.

⁷ Viz Černý, R.: Antonín Novotný: pozdní obhajoba. Kiezler, Praha 1992.

⁸ Viz Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 14.–17. listopadu 1968. Stenografický záznam, I. část, s. 161.

⁹ Viz Dokumenty mezinárodních porad komunistických a dělnických stran 1957, 1960, 1969. Nakladatelství Svoboda, Praha 1979, s. 7–24.

¹⁰ Viz tamtéž, s. 39–86.

¹¹ Viz Mlynář, Z.: Mráz přichází z Kremlu. Köln Index 1988, s. 203–228.

¹² Viz Moravus: A. Dubček z dvojího pohledu. Listy 6/1971. (Moravus bylo pravděpodobně krycí jméno M. Hübla.)

¹³ Viz Rolicki, J.: Edward Gierek Replika. BGW Warszawa 1990, s. 68–69.